

Utazás a koponyám körül

Magyar film (Révész György, 1970)

Kedves Barátaim, ma este végre magyar film került a *Filmklub* programjára! Nem könnyű magyar filmet választani, mert – kis túlzással – mindenki látott mindent, valamint az érdekesebb filmek bizonyos hányada nem hozzáférhető. Ma esti filmünk, az *Utazás a koponyám körül* nem a legismertebbek közül való, de már az alkotók névsora, *Karinthy, Révész György, Latinovits* és *Ruttkai Éva* garancia arra, hogy nem választhatunk rosszul. Bevezetőmben felvázolom az író, a rendező és a két színész portréját, majd az esti filmünkről mondok néhány gondolatot.

A film alapjául szolgáló regény írója *Karinthy Frigyes*, akiről tudjuk, hogy „a humorban nem ismert tréfát”. Született Pesten 1887-ben, a nagy múltú Damjanich utcában, annak – legalább is jelenleg – legelhanyagoltabb külsejű házában, a 27-es szám alatt. A ház falán, egy hasonló állagú táblán megerősítette ezt a tényt a Fővárosi Tanács Végreható Bizottsága is, még 1967-ben.

Egészen rendkívüli az, hogy egy 11-12 éves kisdíák irodalmi értékű művet hozzon létre, márpedig a nagyszerű rajzokkal illusztrált *Gyermekkori naplónak* ez a rangja. Még nincs húsz éves, amikor 1906-ban *Az Újság* munkatársa lett. Ebből az időből ered legendás barátsága *Kosztolányi Dezső*vel, akivel később mindketten *Nyugat* munkatársaivá váltak. A következő években sorra jelentek meg novellái,

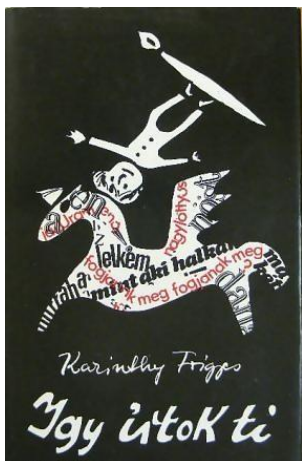

paródiái, humoros írásai a különböző budapesti lapokban, de az ismertséget az *Így írtok ti* című zseniális paródiakötete hozza meg számára 1912-ben (ekkor 25 éves). Az olvasóban feltolulnak az idézet-töredékek: „Ady: Moslák-ország, Plútó e torzót márványból szoborta, Mint aki halkán belelépett, A gazda hatfele indult korpára malacnak, Norrah, akinek nem volt orrah” – és nekem valamiért Nyafson A Kéngur-ból s. í. t.

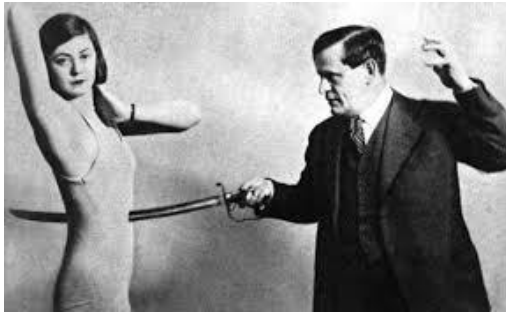
A *Tanár úr kérem* vékonyka kötetének, amelyet barátjának Kosztolányinak ajánlott, ott van a helye a magyar Parnasszuson. Elég néhány fejezetcímet kimondani, és máris elmosolyodunk: „A jó tanuló felel, Eladom a könyvem, A bukott férfi, Röhög az osztály, Magyarázom a bizonyítványom, Lógok a szeren.” Mind megannyi gyöngyszem, miniatűr remekmű, pl. Auer portréja a Röhög az osztály-ból. Mint író mesterének *Jonathan Swiftet* vallotta; az *Utazás*

Faremidóba és a *Capillária* című regényei a *Gulliver ötödik és hatodik utazása* alcímet viselik. 1935-ben Baumgarten-díjjal jutalmazták. 1936-ban agydaganattal műtötte meg Stockholmban *Herbert Olivecrona* professor; erről írta *Utazás a koponyám körül* című regényét, amelyről még lesz szó. 1938-ban váratlanul meghalt agyvérzésben, Siófokon, nyaralás közben.

Karinthy élete az újságok, a szerkesztőségek, a kávéház világában zajlott, jellemzője az ötlet, az azonnali szikrázás és ragyogás, ezzel együtt az időzavar, a nagy mű nyugodt megalkotásának örökös elhalasztása. A *Találkozás egy fiatalemberrel* című novellában fiatalkori önmaga kíméletlenül számon is kéri mindezt. Karinthy életműve messze nem a zsrúnál felületes színvonalán áll, annál sokkal tartalmas és sokrétűbb. A humor nagymesterét filozófiai mélység jellemzi, legyen szó a történelemtől,

a haladásról, vagy kedvenc témájáról, a férfi-nő kapcsolatról, de még a spirituális emelkedettségu sci-fi sem idegen tőle (*Két hajó*). Fiatal korától kezdve vonzódott a tudományokhoz, a magyarok közül elsőként ült repülőre *Wittman Viktor* pilóta mellett, majd annak szerencsétlenségéből bekövetkezett halála után megírta *Wittman életrajzát*. 1929-es *Láncszemek* című novellájában megalapozza a hat lépés távolság elméletét, mely később világszerte ismert és sokszor igazolt tétel lett.

Sok ismert mű magyar fordítása kötődik a nevéhez, főként a *Micimackó*, *Leacock* humoreszkjei és a *Tom Sawyer kalandjai*. Bár magát sokszor költőnek vallotta, viszonylag kevés verset írt, ezek között a legismertebb a *Nem mondhatom el senkinek*.

Páratlan tehetségéről Kosztolányit idézzük végül, aki nem sokkal a halála előtt mondta múlt időbe téve: „Ez a marha volt közöttünk az egyetlen zseni.”

***

Révész György (Budapest, 1927–2003) a szó szoros értelmében nagyon jó rendező volt; 25 nagyjátékfilmet és több tv-filmet forgatott, számos forgatókönyvet írt.

Pályája elején a *Civil a pályán* (1952) és a *2x2 néha 5* (1954) után rendezte minden idők egyik legjobb magyar filmjét, a *Micsoda éjszakát* (1958), amely *Latabár Kálmán* legemlékezetesebb filmszerepe volt. Törös tanár úr egy éjszaka hihetetlen kalandokba, sőt bűnügybe keveredik, még gyanúsítottá is válik.

Ezen az éjszakán azonban a szigorú, ám félszeg tanár hőssé válik, minden ellenséget legyőzve megszerzi a nagybeteg kisfiú számára az életmentő gyógyszert. Ahogyan jellegzetes szögletes mozgásával fut a háztetőn és üldözi a betörőket, az egyszerűen felejthetetlen.

Révész rendezett egy különös hangulatú, szép filmet, az *Angyalok földjét* (1962), amelyről már csak emlékfoszlányaim vannak (amelyek Marcel Carné világával rokonítják a filmet). Még fel tudom idézni Maklári Zoltánt, valamint a fiatal Végvári Tamás és Győri Franciskát, a film szerelmespárját. A film elnyerte a rangos Mar del Plata-i Filmfesztivál nagydíját. Ugyancsak Révész rendezte a *Hogy állunk, fiatalember?* (1963) című filmet, amely annak idején nagy hatást tett rám.

Sokak szerint Révész György legjobb filmje az *Egy szerelem három éjszakája* (1967), amely hihetetlen módon, öt évvel később megismételte a Mar del Plata-i nagydíjat. A film a rendkívüli sikert aratott színdarab adaptációja. Az „Egy szerelem három éjszakája” volt az első, nem operett stílusú musical, amelyet egyébként a *Petőfi Színház* mutatott be. A darabot *Hubay Miklós* írta, zenéjét *Ránki György* szerezte (akárcsak a ma esti film zenéjét), a verseket pedig a csodálatos *Vas István* írta (bocsánat a femin jelzőért; én tényleg csodálom őt, mint költőt, műfordítót és rendkívüli érzékű szerkesztőt).

A film szerelmespárja *Venczel Vera* és az amatőr *Tóth Benedek* volt, a *Három Királyok* szerepében pedig *Darvast*, *Latinovitsot* és *Sinkovicsot* láthattuk. A filmben olyan dalok hangzanak el, mint *Az etikett*, vagy a *Planta*, és ebben éneklő a

felejthetetlen *Senyei Vera* az *Isten veled édes életünk* című dalt. Megint egy csoda, illetve kettő, és talán a színházi előadás volt a nagyobb, a maga idejében.

Az *Utazás a koponyám körül* (1970) következik, majd a *Volt egyszer egy család* (1972) és *A Pendragon legenda* (1974). Az alkotópálya befejezésével Révész körül lassan elcsendesedik a média érdeklődése, és amikor 2003-ban hírrül vettük halálát, csendes megrendüléssel csak azt kérdeztük, hogy „hát még itt volt?”

***

Latinovits Zoltánról, a *Színészkirályról* már mindent leírtak és elmondtak, így a teljes pályakép helyett a lényegre szorítkoznék. (Nem tartozom a feltétel nélküli rajongóinak népes táborába; a zseni számomra *Latabár*, a legkedvesebb pedig *Kálmán György*.)

Latinovitsot intellektuális színésznek tartották, joggal. Nem voltak számára szellemi és alkati korlátok. Minden szerepét belülről, átlényegülve, a színész intellektus erejével formálta meg, magas hőfokon. Így él emléinkben *Chippola*, az *Őrnagy* és *Ványa bácsi*, vagy

a filmvászonról számos szerepe az *Oldás és Kötéstől* az *Ötödik pecsétig*, *Karinthy*, vagy *Szerb Antal* alteregója, *Bátyk János*, azután *Krisztián Tódor*, *Veszélka Imre*, vagy *Wavra professzor*. A kommerszben is mindig jelentőset alkotott. Találomra *Az alvilág professzorának* energikus rendőrnagyozója jut eszembe, vagy a *Régi nyár* (TV-film, 1969), amelyet egy ország nézett elbűvölve.

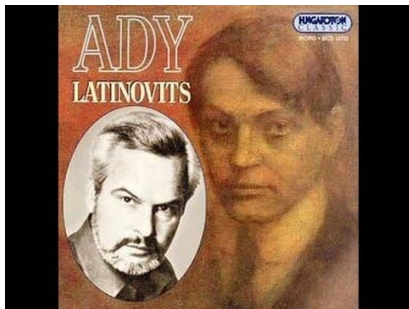
A filmek világában találjuk élete főszerepét, a *Szindbád*ot. Tudjuk, hogy ezt az alkatilag valóban nem rá szabott szerepet a rendező *Huszárik Zoltán* először *Vittorio de Sica*-nak szánta, csak hogy ezt a választást nem bírta el a büdzsé. Minden tiszteletünk az olasz film színész-rendező óriásáé, de ugyancsak zavarba jövünk, ha arra gondolunk, hogy nem Latinovits, hanem valaki más szólalna meg így az étteremben: „Tudja, Vendelin fiam, én leginkább vadat szeretek enni. A régi Lippert-féle vendéglőben készítették legjobban a vadpecsenyét, az öreg Lippert maga is nagy vadász volt.” A filmszerep tehát Latinovitsé lett, akinek alakításáról elég annyit mondani, hogy az már a hallhatatlanság előszobáját jelentette számára.

Latinovits, az előadóművész külön fejezet. Első helyen persze *József Attila* jut eszünkbe, akiért a korabeli kultúrpolitika ugyancsak kinyújtotta a kezét. Az a tény, hogy az ügyeletes „J. A.-specialistáknak” (részben még Major Tamásnak is) nem sikerült „szétszavalnia” a költőt, elsősorban Latinovitsnak köszönhető. Ahogyan ő megszólalt – kissé füledt és zöngésen kapcsolt hangzóival (*Íme, hát megleltem hazámat*) –, mintegy letörölte az

illetéktelen kéznyomokat és a helyére került bennünk a költő zseni. Sorolhatnánk a nagy költőket, akik *Tőle* voltak a leghitelesebbek, *Kosztolányit*, *Radnótit*; de vajon ki tudta volna nála jobban elmondani a *Majomországot*?

Az előadói pálya végén pedig ott áll *Ady*. József Attilával ellentétben az *Ady Endre* nevű szirtfok meghódítására nem szervezett expedíciót a kultúrpolitika. Az ugyanis teljességgel reménytelen lett volna. *Ady*, mint egész, mind a mai napig bevehetetlen hegycsúcs az irodalomtörténet és az előadóművészet számára. Egyetlen embernek sikerült eddig ott kitűznie a zászlót. *Latinovits* úgy szavalta *Ady* verseit, hogy legádázabb kritikussai

sem említették meg modorosságát: ez már a fölött állt. *Latinovits Ady-lemeze* a magyar nemzeti kultúra abszolút és örökbecsű értéke.

Általános értelemben is, ő valahogyan a nemzeti létünk meghatározó szereplőjévé vált. Gyakorta leereszkedett kollektív lelkünk mély tárnáiba, és onnan mindig igazi kincseket hozott a felszínre. Ha mostanában Budapesten nem is fognak róla hidat elnevezni, valamivel távolabb méltó módon megörökítették a nevét. 2002-ben, a hivatalos bejegyzési eljárás lefolytatása mellett, *Latinovits*ról neveztek el egy akkor felfedezett kisbolygót (132 874 *Latinovits*).

***

Ruttkai Éva tünemény volt, a filmvásznon is, elsősorban azonban a színpadon. Színészként akkor volt elemében, ha az „ezerarcú nőt” alakíthatta. Róla, arányosan, most csak egyetlen emléket eleveníttek fel.

Egyszer, nézőként részese lehettem annak az elragadtatott, ujjongó tapsviharnak, amely – nem tévedés – 25 percig tartott, életem talán legnagyobb színházi élménye végén. *Vígyszínház*, 1969, *Molnár Ferenc: A testőr*, *Darvas*, *Ruttkai*, *Páger*, *Sulyok*. Ennek a különleges darabnak a sikere azon múlik, hogy a színészek hogyan tudják eljátszani. A siker: lényegében nulla vagy egy. Ennek az előadásnak a sikere minden este eggyel volt mérhető; nem 0,99-cel, hanem 1-gyel.

A darab kulcsa a színésznő. *Ruttkai* egyik percben egy hűtlen feleség, aki csak azért nem tudott félrelépni a délceg bécsi testőrrel, mert az azt alakító férje az utolsó pillanatban leleplezte magát. Néhány perccel később azonban diadalmasan semmisíti meg férje gyermeteg érveit, és elhitheti, hogy kezdettől fogva átlátja, sőt irányítja a helyzetet, azzal a kizárólag céllal, hogy kimerült házasságukat megmentse. Azután újra a színész kerekedik felül, majd ismét neki hiszünk. Ahogyan billeg a színésznő feje felett a súlyos erkölcsi kérdés, egyszer csak azt vesszük észre, hogy fordított ütemben végzi kérlelhetetlen ingamozgását a házaspár feje felett egy százszor, ezerszer fontosabb kérdés, amelyben már életre-halálra folyik a küzdelem: melyikük a jobb, a nagyobb színész?

Amikor pedig már a néző oldalát kifűrja a kíváncsiság, és szeretné megtudni, hogy mi is történt valójában, ki szedett rá kit, akkor még egy szintet emel az előadás. Rájövünk, hogy a válasz érdektelen, nem is adható meg, a darab ugyanis nem erről szól, hanem a *Shakespeare-i* tételnek megfelelően, magának a színháznak a felmagasztalásáról. Ezen az estén megértettük, hogy miért találta ki a *Homo Ludens* a *Színházat*.

***

történi beavatkozás menetét, a világsajtó pedig az író sorsát. Igaz, a nap szenzációja nem a sikeres műtét lesz, hanem az, hogy az olaszok elfoglalták Addisz-Abebat. Az operáció után, az élethez visszatérő ember örömevel fejeződik be a regény.

Az 1970-ben bemutatott film rendezője és forgatókönyvírója: Révész, zeneszerzője: Ránki, operatőre: Illés György; ahol az első két alkotó keresztneve is „György”. Révészről tudjuk, hogy nem szerette az izmusokat, és ki nem állhatta az agresszív szerzői filmeket; ő mindig a műnek rendelte alá a filmet, azonban mindig szuverén alkotást hozott létre. Így történt ez Karinthy regénye esetében is. Vegyük

számba röviden a film érdemeit. Először is, a történet kronologikus jelenetei tökéletes korszakot árasztanak a jelmezek, a díszletek és a színészi játék szintjén. Micsoda atmoszférája van már az induló képsoroknak! Az író ül a kávéházban és keresztrejtvényt fejt, miközben dűnyögve felteszi a kérdést, amely azután mintegy túlnő és túlmutat önmagán: melyik az a közmondás, amelyből annyi már kijött, hogy „Aki... on... terme... kuko is... szí”?

Alkotói remekelés az, ahogyan a regény filozofikus rétegét önálló képi nyelvre fordítja le a rendező. A valóságos események és a szürreális gondolati világ között teljes természetességgel közlekedik a film, mindkét irányban. Ezen belül a film előnyére vált az, hogy a rendező nem állt meg a pusztá adaptációnál, hanem – mértékkel – a teljes életmű elemeiből merített. Így került a filmbe pl. az utazás a repülőgépen, azután a cirkuszban, a létra tetején hegedülő artista, vagy a találkozás a fiatalemberrel (aki persze önmaga).

A legnagyobb rendezői „húzásnak” azt érezhetjük, hogy az író több alakban is szerepel a történetben. Az egymásnak feszülő alteregók ábrázolása nagy játéklehetőséget teremt Latinovitsnak, aki fölényesen él is a lehetőséggel. Ebben a filmben is megcsodálhatjuk a színész karakterformáló erejét: maszkírozás nélkül is busa feje van, húsos orral, de még testmozgása is a szerephez idomul.

Amikor a film végén az író bedobja a leveleket a kráteres tájban magányosan álló postaládába, majd kötéssel a fején elindul a látóhatár felé, akkor alighanem tudja, hogy haladékat kapott a sorstól; ez már a ráadás. Még egyszer mód lesz egy időre rendezni a sorokat. Ahogyan őt ismerjük, valamikor nem sokára – ott fent – ismét felteszi majd a fogós kérdést: melyik az a közmondás, amelyből annyi már megvan, hogy „Aki... on... terme... kuko is... szí”?

Budapest, 2011. március 4.